

आयु विचार

तनुजा दाहाल *

सार

प्राणीहरूको शरीरलाई जीवन्त बनाउने महत्त्वपूर्ण तत्त्वलाई आयु भनिन्छ । बालकको पूर्वजन्मको आर्जित फल, मातापिताको कर्मफल, आहार विहार, धर्म संस्कार, शील स्वभावजस्ता कुराहरूले आयु निर्णयमा प्रभाव पार्दछन् । अकाल मृत्युलाई अल्पायु भनिन्छ । सन्ध्याकाल, ग्रहण, उल्कापात, केतुको उदय जस्ता प्राकृतिक विपत्तिका समयमा भएको जन्म शीघ्र मृत्युकारक मानिन्छ । लग्नको मालिक ग्रह, चन्द्रमा र अन्यग्रहहरूको नीच, अस्त पापयुत, पापदृष्ट, त्रिकस्थानगत जस्ता दुर्बल र अशुभ योगका कारण बालकको मृत्यु हुन्छ त्यसलाई बालारिष्ट भनिन्छ । ग्रहहरूले केन्द्र, त्रिकोण र उच्चादि शुभस्थानमा बसेर निर्माण गरेका शुभयोगहरूले अरिष्टको भङ्ग गरेर दीर्घायु जीवन प्रदान गर्दछन् । नैतिकता, आध्यात्मिकता, सुभोजन, सुसंस्कार, योग, साधनाजस्ता कुराहरूले अपरिमितायु प्रदान गर्दछन् । परम धार्मिक, सदाचारी, प्रकृति अनुकूल जीवनयापन गर्ने, योग तथा मन्त्रसिद्ध व्यक्तिहरूको आयु गणितागत आयुभन्दा धेरै हुन्छ । त्यसैले सिद्ध व्यक्ति, योगी र तपस्वीहरूका लागि गणितागत आयु व्यर्थ मानिन्छ ।

शब्द कुञ्जिका

मारक = मृत्यु प्रदान गर्ने, त्रिकस्थान = कुण्डलीको ६,८,१२ भाव वा दुस्थान
ग्रहस्थितिजन्य = ग्रहका कारणले उत्पन्न हुने, अल्पायु = थोरै आयु हुनु
विनाश = आठौँ घर वा मृत्यु गगन = कुण्डलीको दशौँ घर वा आकास
रिष्फ = कुण्डलीको १२ औँ भाव वा घर हिमदीधिति = चन्द्रमा
यममन्दिर = यमराजको घर वा मृत्यु

१ विषय परिचय

यस धर्तिमा प्राणीको जन्म हुनु भनेको प्राणको उदय हुनु हो । प्राणको उदय नै आयुको उदय हो । आयु नै जीवनको ऊर्जा शक्ति एवं जीवनलाई सार्थक बनाउने महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । आयुको न्यूनता हुनु भनेको अल्पायु हो भने आयुको पूर्णतालाई परमायु भनिन्छ । आयुको समाप्तिलाई मृत्यु भनिन्छ । ३२ वर्ष भन्दा अगाडिको आयु वा मृत्युलाई अल्पायु भनिन्छ भने १२० वर्ष ५ रातलाई मानिसको परमायु वर्ष मानिएको छ । त्यस भन्दा माथिको आयुलाई अपरिमितायु भनिन्छ ।

समा षष्टिर्दिघ्नाः मनुजकरिणां पञ्च च निशा । श्लो ५, अ ७, बृहज्जातकम्

पृथ्वीमा भएका हरेक जीवको अन्त्य निश्चित छ । मानव एक विवेकशील प्राणी भएकाले जन्म, मृत्यु, जीवन र भविष्यको बारेमा बुझ्ने इच्छा हरेक मानवलाई हुन्छ । भविष्यको बारेमा जान्नु

* उपप्राध्यापक, ने.सं.वि.वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाण्डौ ।

अगाडि मृत्युका बारेमा जान्नु आवश्यक हुन्छ । आयु न्यून भएको मानिसको भविष्यका बारेमा शुभाशुभको फलादेश गरियो भने सो फलादेश व्यर्थ हुन जान्छ तसर्थ हरेक प्रयत्नले दैवजले सर्वप्रथम आयुको निर्णय गर्नु पर्दछ भनेर ज्योतिष शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

जाते कुमारे सतिपूर्वमार्यैरायुर्विचिन्त्यं हि ततः फलानि ।

विचारणीया गुणिनि स्थिते तद् गुणाः समस्ताः खलु लक्षणज्ञैः ॥ श्लो १, अ १३, फलदीपिका

आयुको अध्ययन गर्नका निम्ति विद्वान्हरूले योगज, नियत, अनियत गरी तीन प्रकारका अरिष्टको वर्णन पनि गरेका छन् । आयुका निर्णायक तत्त्वहरू भनेर पाराशरीहोरामा यसरी सङ्ग्रीहित गरिएको छ ।

चन्द्रभानू विना सर्वे मारकाः मारकाधिपाः । षष्ठाष्टमेव्ययेशास्तु राहुः केतुस्तथैव च ॥

खपा द्रेष्काणपाश्चैव तथा वैनाशकाधिपाः । विपत्ताराप्रत्यरीशौ बधभेशस्तथैव च ।

आयान्त्यपौरपश्चैव चन्द्रकान्तगृहाधिपः । जातके मारकाः प्रोक्ताः कालविदिर्भर्मीषिभिः ॥

दशाक्षिप्तेषु कालेषु मारको मरणप्रदः । अन्यस्मिन् योगदेऽपीति कालविदिर्भर्निरूपितः ॥

श्लो २,३,४,५ अ २, पाराशरी होरा

यसलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमा आयुको घर अर्थात् अष्टमभावको महत्वपूर्ण भूमिका देखिन्छ । अष्टमभावबाट अष्टमभाव भन्नाले तृतीयस्थान पनि आयु स्थान नै मानिन्छ । आयुको व्यय गर्ने घर अर्थात् सप्तमस्थान र द्वितीयस्थानलाई मारकस्थान भनिन्छ । सूर्यलगायतका सम्पूर्ण ग्रहहरू मारक बन्न सक्दछन् । पाराशर आचार्यले भने सूर्य र चन्द्र बाहेक राहु र केतु सबै ग्रह मारक हुन्छन् भनेका छन् । त्रिकस्थान अर्थात् ६, ८, १२ स्थानलाई दुस्थान भनिन्छ । ६, ८, १२ स्थानको स्वामिग्रहलाई पनि अशुभ मानिन्छ, विपत्, प्रत्यरी र बध तारा पनि मृत्यु कारक मानिन्छन् । निगड, सर्प, विहङ्ग र पाशधर सञ्जक द्रेष्काणको उदय भएमा, खर(२२ औं) द्रेष्काणपतिको दशा, ६४ औं नवांशको पतिको दशा, कूरषष्ट्यंश, ग्रहणको समयको जन्म, उल्कापात, सन्ध्याकाल जस्ता प्राकृतिक तत्त्वलगायत माता पिताको पापकर्म, बालकको पूर्वजन्मको आर्जित फल, पारिवारिक पृष्ठभूमि, आहार विहार, धर्म संस्कार, शील स्वभाव आदि कुराले आयुको निर्णयमा प्रभाव पार्ने भएकाले यिनै कुराको अध्ययन र विश्लेषण आयुविचारमा गरिन्छ ।

नृणां वर्षशतं ह्यायुस्तस्मिंस्त्रेधा विभज्यते ।

अल्पं मध्यं दीर्घमायुरित्येतत्सर्वसम्मतम् ॥ श्लो ७, अ १३, फलदीपिका

आयुको निर्णय गर्नु कठिन कार्य भएकाले यसको निर्णय गर्नका निम्ति मय, यवन, मणित्य, पाराशर आदि दैवज्ञहरूले पिण्डायु, निसर्गायु, लग्नायु, अंशायु, नक्षत्रायु, रश्मिजायु जस्ता आयु साधनका विधिहरू प्रतिपादन गरेका छन् । कुनै आचार्यले अल्पायु, मध्यायु र उत्तमायु भनेर ३ भागमा वर्गीकरण गरेका छन् । जातकपारिजातमा १. बालारिष्ट २. योगारिष्ट ३. अल्पायु ४. मध्यायु ५. दीर्घायु ६. देवतुल्यमायु ७. योगाभ्यासमन्त्रानुष्ठानप्रयोग सिद्ध आयु भनेर ७ प्रकारको आयुको विश्लेषण गरिएको देखिन्छ । यिनै आयुहरूलाई १ अल्पायु २. मध्यायु ३. दीर्घायु ४. अपरिमितायु भनेर चार भागमा विभाजन गरी त्यसलाई प्रभाव पार्ने अरिष्टदायक योगहरूको सामान्य चर्चा यहाँ गरिनेछ ।

२ अल्पायुयोग

जन्मे देखि ३२ वर्ष सम्मको समयावधिमा हुने मृत्युलाई समष्टिगत रूपमा अल्पायु भनिन्छ । यस अन्तर्गत १२ वर्षसम्मको मृत्युलाई बालारिष्ट, १३ देखि २० सम्मको मृत्युलाई योगारिष्ट र २१ वर्षदेखि ३२ वर्षसम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई अल्पायु अपमृत्यु भनेर यसलाई तीन भागमा विभाजन गरिएको छ ।

२.१ बालारिष्टयोग

मानिस जन्मेको समय देखि १२ वर्ष सम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई बालारिष्ट भनिन्छ । २४ वर्ष सम्मको ग्रहस्थितिहरूको अरिष्टलाई बालारिष्ट भन्ने तर्क पनि पाइन्छ । बालकको १२ वर्ष सम्मको आयु निश्चित गर्न कठिन हुन्छ । माता पिताले गरेका पाप कर्मको फलको प्रभाव बालकमा पर्ने हुनाले १२ वर्ष सम्मको मृत्युको कारण बालक आफु हुँदैन । पहिलो ४ वर्षसम्म हुने मृत्युको कारण बालककी आमाको पापकर्म, ४ वर्षदेखि ८ वर्ष सम्म हुने मृत्युको कारण बालकको पिताको पापकर्म र ८ देखि १२ वर्षसम्म हुने मृत्युको कारण बालकले पूर्वजन्ममा गरेको पापकर्मको फलस्वरूप मृत्यु हुने गर्दछ भनेर बालारिष्टका सन्दर्भमा चर्चा गरेको पाइन्छ । ग्रहदोष, गण्डान्तजन्य दोष र पातकी दोषबाट बालकको मृत्यु हुने गर्दछ । त्यसको समाधानका निम्ति जप, होमलगायत चिकित्सा, औषधि आदिको प्रयोग गरेर आयुवृद्धि गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा शास्त्रहरूमा उल्लेख गरेका देखिन्छ ।

तद्दोषशान्त्यै प्रतिजन्मतारमाद्वादशाब्दं जपहोमपूर्वम्

आयुष्करं कर्म विधाय ताता बालं चिकित्सादिभिरेव रक्षेत् । श्लो ५, अ १३, फलदीपिका
बालारिष्टलाई सद्योमृत्युयोग अर्थात् शीघ्रमृत्युयोग, एक वर्षभित्रमा हुने मृत्युयोग, २ वर्षभित्रमा हुने मृत्युयोग, ३,४,५,६,७,८,९,१०,११,१२ वर्षभित्रमा हुने मृत्युयोग भनेर विभाजन गर्न सकिन्छ ।

२.१.१ शीघ्र मृत्युयोग

जन्मसमयमै हुने मृत्युलाई शीघ्रमृत्युयोग भनिन्छ । यस प्रकारको मृत्युमा आमा र बच्चा दुवैजनाको पनि मृत्यु हुन सक्दछ । गर्भमा बच्चा उल्टो बसेर, गर्भमा बच्चा नालले बेरिएर बसेर, आमालाई असाध्य रोगहरूको प्रकोप भएर वा अन्यकारणबाट बच्चाको जन्म संकटमा परेर बच्चाको गर्भमा वा जन्मने बित्तिकै हुने मृत्युहरूको योगहरूको वर्णन यहाँ पाइन्छ ।

(क) ६,८,१२ भावमा भएको चन्द्रलाई पापग्रह (शनि, सूर्य, मङ्गल र राहु) कुनै ग्रहले देखेमा जन्म लगन वा कुनै राशिमा बृहस्पति भएमा शीघ्रमृत्यु हुन्छ भनिएको छ । यहाँ बृहस्पतिको प्रसङ्गमा लगनमा बृहस्पति भएमा अरिष्टको भङ्ग हुन्छ भनेर शास्त्रमा उल्लेख गरेको हुँदा नीचो गुरु अर्थात् मकरराशिको बृहस्पति भएमा यो योग सार्थक हुन सक्दछ ।

विलग्नयातस्त्वपि देवमन्त्रि विनाशरिष्फारि गते शशाङ्गे ।

विलोकिते पाप वियच्चरेण विभानुना मृत्युमुपैति बालः । (श्लो४, अ.४,जातकपारिजात)

(ख) गण्डान्तनक्षत्र -अश्विनी, रेवती, अश्लेषा,मघा, ज्येष्ठा, मूल) यी ६ नक्षत्रमा जन्म भएमा,

चन्द्रमालाई पापग्रहले देखेमा वा चन्द्रमासँगै पापग्रह बसेमा ।

(ग) अष्टम भावमा बसेको चन्द्रमालाई पापग्रहले देखेमा वा चन्द्रमासँगै पापग्रह भएमा ।

- (घ) प्रात वा साँभको सन्ध्याकालमा(२ घडी भित्र) जन्म भएमा, लग्नमा चन्द्रमाको होरा वा कर्कट राशि भएमा र सबै पापग्रह राशिको अन्त्य अवस्थामा वा नवांशमा भएमा, सन्ध्यायां हिमदीधितिहोरा पापैर्भान्तगतैर्निधनाय ।
प्रत्येकं शशिपापसमेतैः केन्द्रैर्वा सविनाशमुपैति ॥ श्लो १,अ ६, बृहज्जातकम्
- (ङ) दुई पाप ग्रहका बिचमा लग्न वा चन्द्रमा एकत्र वा पृथक् भएर बसका छन् भने शुभग्रहको दृष्टि नभएको अवस्थामा गर्भमै बच्चा र आमाको मृत्यु हुन्छ ।
- (च) १,८,१०,११ राशिमा दशमभावमा सूर्य भएमा त्यसलाई बलवान् पाप ग्रहहरूले देखेमा , गगनस्थो दिवसकरः पापैर्बहुभिर्निरीक्षितः सद्यः ।
मारयति भौमधामनि शनिभे च न संशयो भवति ॥ श्लो १३, अ १०,सारावली
- (छ) लग्नमा शनि, अष्टमभावमा चन्द्रमा, तृतीयमा गुरु भएमा, लग्ने भास्करपुत्रः निधने च चन्द्रमा यदि ।
तृतीयस्थो यदा जीवः सः याति यममन्दिरम् ॥ श्लो ३, अ ३, पञ्चस्वरा
- (ज) सिंहराशि वा कर्कट राशिमा राहु भएमा,सूर्य र चन्द्रमा संगै भएमा साथै शनि वा मङ्गलले लग्नलाई देखेमा १५ दिन भित्रैमा मृत्यु हुन्छ ।
- (झ) दशमभावमा शनि, छैटौं भावमा चन्द्रमा, मङ्गल सातौंभावमा भएमा,
- (ञ) रात्रिको जन्म, पापग्रहले दृष्ट वा युक्त चन्द्रमा भएमा,
- (ट) क्षीण चन्द्रमा पापग्रहसँग १, ५,७ वा ९ घरमा भएमा,
- (ठ) चन्द्र ग्रहणको समयमा वा आठौं भावमा मङ्गल , पापग्रहको युति भएको चन्द्रमा आठौं भाव वाहेक अन्यत्र भएमा तथा सूर्य ग्रहणको समयमा जन्म भएमा पापग्रहले युक्त सूर्य एवं आठौं भावमा मङ्गल भएमा माता सहित बालकको मृत्यु हुन्छ ।
अशुभ सहिते ग्रस्ते चन्द्रे कुजे निधनाश्रिते
जननिसुतयोर्मृत्युर्लग्ने रवौ तु सशस्त्रज । श्लो ३६,अ ४, जातकपारिजात
- (ड) केन्द्र वा त्रिकोणस्थानमा पापग्रह तथा ६,८,१२ स्थानमा शुभ ग्रह भई सूर्योदयसमयमा जन्म भएमा चाडै मृत्यु हुन्छ ।
- (ढ) लग्नमा क्षीण चन्द्रमा अष्टमस्थान वा केन्द्रमा पापग्रह भएमा चाडै मृत्यु हुन्छ ।
- (ण) लग्नमा भएको मङ्गललाई शुभग्रहले नदेखेमा अथवा ६ र ८ भावमा भएको मङ्गललाई शनिले देखेमा वा सातौं भावमा भएका शनि र मङ्गललाई शुभग्रहले नदेखेमा बालकको शीघ्र मृत्यु हुन्छ ।
भौमो विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठेऽष्टमे चार्कसुतेन दृष्टः ।
सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मनीषी स्मरे यमारौ न शुभेक्षितौ तु ॥ श्लो ३,अ २,सुगमज्योतिष
- (त) ६ र ८ भावमा भएको चन्द्रमालाई पापग्रहले देखेमा तत्कालै मृत्यु हुन्छ ।
- (थ) लग्नबाट दशौंभावमा शनि भएमा तत्कालै मृत्युदायक मानिन्छ ।
उदयाद्दशमे मन्दो नाशयेदचिरात्सुतम् । श्लो ७, अ २, सुगम ज्योतिष
- (द) अष्टमभावमा राहु केन्द्रमा(१,४,७,१०) भावमा चन्द्रमा भएमा तत्कालै मृत्यु हुन्छ ।

- (घ) १२ भावमा सूर्य, चन्द्र र शनि भएमा र चौथो घरमा मङ्गल भएमा,
 (न) गुरुको नवांशमा स्थित भएको शनिलाई राहुले देखेमा र लगनेशलाई कुनै शुभ ग्रहले नदेखेमा बालकको शीघ्रमृत्यु हुन्छ ।

२.१.२ एकवर्ष भित्रको मृत्युयोग

- (क) पापग्रहद्वारा देखिएको शनि लगनमा छ भने १६ दिन भित्र मृत्यु हुन्छ ।
 (ख) शुभग्रहले युक्त तर पापग्रहद्वारा देखिएको शनि लगनमा छ भने १ महिना भित्र मृत्यु हुन्छ ।
 (ग) ६,८,१२, भावमा भएका शुभग्रहलाई बकी पापग्रहले देखेमा, शुभग्रहले नदेखेमा १ महिना भित्र मृत्यु हुन्छ ।
 (घ) ९,७,१२,२,८,६ भावमा पापग्रहहरू भएमा ६ वा ८ महिना मृत्यु हुन्छ ।
 (ङ) शुक्रले युक्त तर पापग्रहद्वारा देखिएको शनि लगनमा छ भने १वर्ष भित्र मृत्यु हुन्छ ।

२.१.३ एकवर्ष माथि २ वर्षभित्रको मृत्युयोग

मेष वा बृश्चिक राशिमा केन्द्र वा ६,८ स्थानमा भएको बकी शनिलाई बलवान मङ्गलले देखेमा २ वर्ष सम्म जीवित रहन्छ ।

२.१.४ दुईवर्ष माथि ३ वर्षभित्रको मृत्युयोग

बृहस्पति ८ औं स्थानमा मेष वा बृश्चिक राशिमा, मङ्गल, चन्द्र, सूर्य, शनिले देखिएको तर शुक्रले नदेखेको अवस्था भएमा ३ वर्ष सम्म जीवित रहन्छ ।

२.१.५ तीन वर्ष माथि ४ वर्षभित्रको मृत्युयोग

सप्तम भावमा राहु र लगनमा चन्द्रमा भएमा ४ वर्षसम्म जीवित रहन्छ ।

२.१.६ चार वर्ष माथि ५ वर्ष भित्रको मृत्युयोग

- (क) अष्टमेश लगनमा र लगनेश अष्टममा भए ५वर्ष सम्म जीवित रहन्छ ।
 (ख) सूर्य, चन्द्र, मङ्गल र बृहस्पति अथवा सूर्य, चन्द्र, मङ्गल र शनि वा शनि चन्द्र, मङ्गल र बृहस्पति एकत्र भएर कुनै भावमा बसेमा ५ वर्ष सम्म जीवित रहन्छ ।

२.१.७ पाँच वर्ष माथि छ वर्षभित्रको मृत्युयोग

कर्कट वा सिंह राशिको शुक्र ६,८, १२ राशि स्थानमा भएमा त्यसलाई शुभ र पाप दुवै ग्रहले देखेमा बालकको आयु ६ वर्ष सम्म हुन्छ ।

२.१.८ छ वर्ष माथि सातवर्षभित्रको मृत्युयोग

आठौं स्थानमा पाप ग्रह तथा पापग्रहले युक्त भएर केन्द्रमा बसेको लगनको स्वामी ग्रहमा शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको अवस्थामा बालकको आयु ७ वर्ष सम्म हुन्छ ।

२.१.९ सात वर्ष माथि आठ वर्षभित्रको मृत्युयोग

- (क) कमजोर चन्द्रमा र आठौं स्थानमा पाप ग्रह भएमा बालकको आयु ८ वर्ष सम्म हुन्छ ।
 (ख) मेष वा बृश्चिक राशिमा मङ्गल ६ र ८ भावमा चन्द्रमा भए ६ वा ८ वर्षमा मृत्यु हुन्छ ।

२.१.१० आठ वर्ष माथि नौ वर्षभित्रको मृत्युयोग

- (क) सूर्य, चन्द्रमा र शनि एकत्र भएमा बालकको आयु ९ वर्ष सम्म हुन्छ ।
 (ख) कन्या वा मिथुन राशिमा चन्द्रमा, सूर्य र मङ्गल भएमा, शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको

अवस्थामा बालकको आयु ९वर्ष सम्म हुन्छ ।

२.१.११ नौ वर्ष माथि दश वर्षभित्रको मृत्युयोग

सप्तम स्थानको राहुलाई सूर्य र चन्द्रमाले देखेमा शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको अवस्थामा बालकको आयु १० वा १२ वर्ष सम्म हुन्छ

२.१.१२ दश वर्ष माथि एघार वर्षभित्रको मृत्युयोग

सूर्य र चन्द्रमाका दृष्टि भएको , शुभ ग्रहको दृष्टि भएको सूर्य र बुध एउटै स्थानमा भएमा बालकको आयु ११ वर्ष सम्म हुन्छ ।

२.१.१३ एघार वर्ष माथि बारह वर्षभित्रको मृत्युयोग

(क) सूर्य र चन्द्रमाका दृष्टि भएको , शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको राहु सप्तम स्थानमा भएमा बालकको आयु १२ वर्ष सम्म हुन्छ ।

(ख) सप्तम स्थानमा राहु पापग्रहहरूले देखिएको अवस्थामा छ भने शुभ ग्रहको योग र दृष्टि नभएको अवस्थामा बालकको आयु १२ वर्ष सम्म हुन्छ ।

२.२ योगारिष्ट

बालकको जन्मकालिक ग्रहस्थितिजन्य दोष बाट १३ वर्षदेखि २० वर्ष सम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई योगारिष्ट भनिन्छ । बहकी शनि र राहु दुवै ग्रह बारौं घरमा भएमा बालकको आयु १३ वर्ष सम्म हुन्छ । कन्याराशिको नवांशमा भएको शनिलाई बुधले देखेमा बालकको आयु १४ वर्षसम्म हुन्छ । सिंहाराशिको नवांशमा भएको शनिलाई राहुले देखेमा शस्त्रघात भएर बालकको आयु १५ वर्षसम्म हुन्छ । कर्कटराशिको नवांशमा भएको शनिलाई गुरुले देखेमा सर्पले टोकेर बालकको आयु १६ वर्षमा मृत्यु हुन्छ । मिथुन राशिको नवांशमा भएको शनिलाई लग्नेशले देखेमा युद्धमा पराक्रमी तथा भाग्यमान भएर बालकको आयु १७ वर्षमा मृत्यु हुन्छ । लग्नेश र अष्टमेश दुवै पापग्रह भएर परस्पर स्थान परिवर्तन गरेका छन् भने बालकको आयु १८ वर्षमा मृत्यु हुन्छ ।

लग्नेश र अष्टमेश, छैटौं र बारौं स्थानमा गुरुले सहित भएका छन् भने बालकको आयु १८ वर्षमा मृत्यु हुन्छ । गुरुको नवांशमा स्थित भएको शनिलाई राहुले देखेमा र लग्नेशलाई कुनै शुभ ग्रहले नदेखेमा तर लग्नेश उच्च नवांशमा भएमा बालकको मृत्यु १९ वर्षको उमेरमा हुन्छ ।

(ख) केन्द्रमा भएका पापग्रहलाई ६ वा ८ औं भावमा भएको चन्द्रमाले वा शुभ ग्रहले देखेमा २० वर्ष सम्म जीवित रहन्छ ।

२.३ अल्पायु योग अथवा अपमृत्युयोग

२१ वर्ष देखि माथि ३२ वर्ष सम्मको मृत्यु प्रदायक योगहरूको चर्चा यहाँ गरिने छ । यस उमेर समूहका मानिसमा हुने मृत्यु प्राय अखाद्य वस्तुको सेवन, हतियार, विषको सेवन वा प्रयोग, डोरीको प्रयोग, सवारीसाधनको असावधानी आदि कारणबाट हुने गर्दछ । त्यस्ता प्रकारका मृत्युलाई अपमृत्यु अल्पायु भनिन्छ ।

(क) लग्नको मालिक दुर्बल छ र ६, ८, १२ भावमा पाप ग्रहहरू छन् भने शुभ ग्रहले लग्नलाई नदेखेको अवस्था छ भने अल्पायु योग हुन्छ ।

(ख) अष्टमेश र शनि कूरषष्ट्यांशमा भएमा, दुई पाप ग्रह एकत्र भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।
 (ग) दुई र बाह्र भाव दुवैमा पाप ग्रह छन् भने तिनलाई शुभ ग्रहले नदेखेमा अल्पायु हुन्छ :
 षष्ठाष्टमे व्यये पापे लग्नेशे दुर्बले सति । अल्पायुरनपत्यो वा शुभदृगयोग वर्जिते ॥
 कूरषष्ट्यंशके वाऽपि रन्ध्रेशे भानुजे ऽपि वा । पापान्विते पापखेटे चाल्पमायुर्विनिर्दिशेत् ॥
 व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टि विवर्जितौ । कूरषष्ट्यंशसंयुक्तौ वाऽल्पमायुर्विनिर्दिशेत् ॥
 श्लो ६८,६९,७०, अ ४,जातकपारिजात

(घ) लग्नेश पापग्रह भएर केन्द्रमा अर्थात् १,४,७,१० स्थानमा बसेको छ र त्यहाँ अन्य पापग्रहहरू पनि छन् भने अल्पायु योग हुन्छ ।
 (ङ) १,४,५,८ राशिमा प्रथमभावमा शनि भएमा ३,६,९,१२ भावामा शुभग्रह भए २६ वा २७ वर्षमा जीवित रहन्छ ।
 (च) अष्टमेशलाई गुरुले देख्छ, पापग्रहलाई पापग्रहले नै देख्छ अथवा जन्मराशिको मालिक वा लग्नेश ८ औं भावमा भएको अवस्थामा २८ वर्षमा मृत्यु हुन्छ ।
 (छ) चन्द्रमा र शनि एकै स्थानमा बसेमा, चन्द्रमा र शनिको परस्पर दृष्टि भएमा, दुइटाको घर साटेर बसेमा पनि अल्पायु योग हुन्छ ।

(ज) **द्रेष्काणका आधारमा**

लग्न द्रेष्काण राशि र चन्द्र द्रेष्काण राशिहरू दुवै स्थिर राशि भएमा अथवा एउटा राशि द्विस्वभाव अर्को चरराशि भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।

(झ) **नवांशका आधारमा**

लग्न नवांश राशि र चन्द्र नवांश राशिहरू दुवै स्थिर राशि भएमा अथवा एउटा राशि द्विस्वभाव अर्को चरराशि भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।

(ञ) **द्वादशांश राशिका आधारमा**

लग्नेशको द्वादशांश राशि र अष्टमेशको द्वादशांश राशिमध्ये दुवै स्थिर राशि भएमा अथवा एउटा राशि द्विस्वभाव अर्को चर भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।

(ट) लग्नको स्वामी र सबै शुभ ग्रहहरू आपोक्लिमभाव अर्थात् ३,६,९,१२ मा भए अल्पायु योग हुन्छ ।

ठ) दुर्भोजन गर्ने, अधर्मी, ईर्ष्यालु, कुकर्मरत, पापकर्मरत दुःशील, चोर, भयङ्कर स्वभाव र शरीर भएको, मूर्ख, दुब्लो, आचारहीन व्यक्तिहरूले दीर्घायु प्राप्त गर्न सक्दैनन् । त्यसैले तिनीहरूको अल्पायुयोग हुन्छ र अपमृत्यु हुन्छ भनिएको छ ।

ये पापलुब्धाश्चोराश्च देवब्राह्मणनिन्दकाः । सर्वाशिनश्च ये तेषामकालमरणं नृणाम् ॥

धर्मे विकल्पबुद्धीनां दुःशीलानां च विद्विषाम् । ब्राह्मणानां च देवानां परद्रव्यापहारिणाम् ॥

भयङ्कराणां सर्वेषां मूर्खाणां पिशुनस्य च । स्वधर्माचारहीनानां पापकर्मोपजीविनाम् ॥

शास्त्रेष्वनियतानां च मूढानामपमृत्यवः । अन्येषामुत्तमायुः स्यादिति शास्त्रविदो विदुः ॥

श्लो,३६,३७,३८,३९,अ ५,जातकपारिजात ।

३ मध्यायु

३३ वर्षदेखि ७० वर्ष सम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई मध्यायु भनिन्छ ।

- (क) लग्नको मालिक ग्रह बलहीन अर्थात् (स्वनीचराशिमा, शत्रुराशिमा, अस्त अवस्थामा वा ६,८,१२ स्थानमा भएमा) तर केन्द्र वा त्रिकोण स्थानमा बृहस्पति बसेमा, पापग्रह ६, ८, १२ स्थानमा भएमा मध्यायु हुन्छ ।
- (ख) केन्द्रमा शुभ ग्रह, ३ वा ६ घरमा शनि भएमा पनि मध्यायु हुन्छ ।
- (ग) स्वोच्चस्थानको ,स्वगृहको, मूलत्रिकोणको लग्नस्थ गुरुले अरिष्ट नाश गर्दछ र मध्यायु प्रदान गर्दछ भनिएको छ ।
- (घ) अष्टमेश र लाभेश नैसर्गिक शुभ ग्रहको भाग्यमा वा लाभस्थानमा भएमा, दशमभावमा एकादशेश र एकादशमा अष्टमेश भएमा मध्यायु हुन्छ ।
- (ङ) शुभग्रहको षड्वर्गमा भएका पापग्रहलाई शुभग्रहको नवांशमा भएको शुभग्रहले देख्छन् भने अरिष्ट नाश भई आयु प्राप्त हुन्छ ।
- (च) लग्नको स्वामीग्रह अष्टमेश भन्दा दुर्बल भएमा, लग्ननवांशको स्वामीग्रह नवांशको अष्टमेश भन्दा दुर्बल भएमा, राशिको स्वामीग्रह राशिको अष्टमेश भन्दा दुर्बल भएमा, चन्द्रमा जसको नवांशमा छ त्यसको स्वामीग्रह नवांशको अष्टमेश भन्दा दुर्बल भएमा अल्पायु योग हुन्छ ।
- (छ) द्रेष्काणका आधारमा
लग्न द्रेष्काण राशि र चन्द्र द्रेष्काण राशिहरू दुवै द्विस्वभाव राशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को चरराशि भएमा मध्यायु योग हुन्छ ।
- (ज) नवांशका आधारमा
लग्न नवांश राशि र चन्द्र नवांश राशिहरू दुवै द्विस्वभाव राशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को चरराशि भएमा मध्यायु योग हुन्छ ।
- (झ) द्वादशांश राशिका आधारमा
लग्नेशको द्वादशांश राशि र अष्टमेशको द्वादशांश राशि मध्ये दुवै द्विस्वभाव राशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को चर भएमा मध्यायु योग हुन्छ ।
- (ञ) लग्नको स्वामीग्रह र सबै शुभ ग्रहहरू पणफरभाव अर्थात्(२,५,८,११) छन् भने मध्यायु हुन्छ ।

४ दीर्घायु

- ७१ वर्षदेखि १०० वर्ष सम्मको उमेरमा हुने मृत्युलाई दीर्घायुयोग भनिन्छ । कुनै शास्त्रहरूमा ७१ वर्षदेखि १२० सम्मको आयुलाई दीर्घायु वा पूर्णायु भनेर उल्लेख गरेको पनि देखिन्छ ।
- (क) लग्नको मालिक ग्रह अति बलवान् भएर केन्द्रमा बसेमा त्यसलाई शुभ ग्रहको दृष्टि र युति भएमा, पापग्रहको दृष्टि नभएमा बालक भाग्यवान् भएर दीर्घायु रहन्छ ।
- (ख) लग्नेश वा राशिस्वामी त्रिकोण, केन्द्र, एकादश वा तृतीय स्थानमा भएमा निरोगी भएर दीर्घायु हुन्छ ।
- (ग) लग्नको मालिक शुभ ग्रहले युक्त वा गुरुले दृष्ट छ, केन्द्रमा शुभ ग्रह छ भने दीर्घायु हुन्छ ।
- (घ) लग्नेश तथा अष्टमेशले युक्त भएर तीन वा चार ग्रह आफ्नो उच्च राशिमा भएमा आठौँ स्थानमा कुनै पाप ग्रह नभएमा बालक दीर्घायु हुन्छ ।
- (ङ) गुरु र शुक्र केन्द्रमा छन् भने १०० वर्षको जीवन हुन्छ । ग्रहजन्य र चन्द्र जन्य अरिष्ट सम्पूर्ण नाश हुन्छन् ।

गुरुशुकौ च केन्द्रस्थौ जीवेद्वर्षशतं नरः ।

ग्रहानिष्टं हिनस्त्याशु चन्द्रानिष्टं तथैव च ॥ श्लो १३,अ.१२, सारावली

(च) लग्नको स्वामीग्रह र सवै शुभ ग्रहहरू केन्द्रभाव अर्थात् (१,४,७,१०) छन् भने दीर्घायु योग हुन्छ ।

(छ) लग्नको स्वामीग्रह अष्टमेश भन्दा बलवान् भएमा, लग्ननवांशको स्वामीग्रह नवांशको अष्टमेश भन्दा बलवान् भएमा, राशिको स्वामीग्रह राशिको अष्टमेश भन्दा बलवान् भएमा, चन्द्रमा जसको नवांशमा छ त्यसको स्वामीग्रह नवांशको अष्टमेश भन्दा बलवान् भएमा दीर्घायु योग हुन्छ ।

लग्नाधिपो लग्ननवांशनायको जन्मेश्वरो जन्मनवांशनायकः ।

स्वस्वाष्टमेशाद्यदि चेद्बलान्विता दीर्घायुषः स्युर्विपरीतमन्यथा ॥ (श्लो १६,अ.१३,फलदीपिका)

(ज) द्रेष्काणराशिका आधारमा

लग्न द्रेष्काण राशि र चन्द्र द्रेष्काण राशि मध्ये दुवै चरराशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को द्विस्वभाव भएमा दीर्घायु योग हुन्छ ।

(झ) नवांशका आधारमा

लग्न नवांश राशि र चन्द्र नवांश राशि मध्ये दुवै चर राशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को द्विस्वभाव राशि भएमा दीर्घायु योग हुन्छ ।

(ञ) द्वादशांश राशिका आधारमा

लग्नेश द्वादशांश राशि र अष्टमेशको द्वादशांश राशिमध्ये दुवै चरराशि भएमा अथवा एउटा राशि स्थिर अर्को द्विस्वभाव भएमा दीर्घायु योग हुन्छ । धार्मिक, निष्ठावान्, पुण्यवान्, परोकारी, सत्यवान्, क्षमावान्, न्यायी, सुशील, सुभोजन गर्ने व्यक्तिहरू मात्र पूर्णायुको उपयोग गर्ने अधिकारी हुन्छन् भन्ने शास्त्रहरूमा वर्णन पाइन्छ ।

ये धर्म मार्गनिरता द्विजदेवभक्ता ये पथ्यभोजनरता विजितेन्द्रियाश्च ।

ये मानवादधृतिस्तकुलशीलसीमास्तेषामिदं कथितमायुरुदारधीभिः । (श्लो ३५,अ ५,जातकपा.) ।

५ अपरमितायु

ग्रहहरूको विशेष अवस्था जुन अत्यन्त दुर्लभयोग अन्तर्गत पर्दछन्, त्यस्ता दुर्लभ योगमा जन्म हुने व्यक्तिहरूको आयु १०० वर्ष भन्दा माथि हुन्छ ।

५.१ परमायु

मीन लग्नको अन्तिम नवांशमा जन्म भएमा, बृषराशिको २५ अंशमा बुधग्रह भएमा अरू ग्रहहरू स्व स्व परमोच्चमा छन् भने यस्तो अवस्थामा जन्म भएको मानिसको आयु १२० वर्ष ५ दिन अर्थात् परमायु हुन्छ ।

५.२ अमितायु

यदि बालकको जन्म समयमा कर्कट लग्नको उदय भएको छ, त्यहाँ गुरु र चन्द्रमाको योग भएमा, बुध र शुक केन्द्र भएर ३,६,११ मा पाप ग्रह छन् भने गणितागत आयु व्यर्थ हुन्छ र देवताको तुल्य अमितायु हुन्छ भनिएको छ ।

५.३ देवतुल्यायु

(क) त्रिकोणभावहरूमा पापग्रह नभएमा, केन्द्रस्थानमा शुभग्रहहरू नभएमा, आठौँ भावमा पाप ग्रह

भएको अवस्थामा जन्मने व्यक्ति देवता तुल्य आयु हुन्छ ।

(ख) १,२,३,४ भावहरूमा कमश शनि, सूर्य, चन्द्र र मङ्गल स्व स्व वैशेषिकांशमा(१० स्ववर्गमा), अवस्थित छन् भने यस्तो योगमा जन्मने व्यक्तिको देवता तुल्य आयु हुन्छ ।

५.४ योगाभ्यास तथा मन्त्रअनुष्ठान आदि प्रयोग सिद्ध आयु

क) शनि देवलोकांशमा (७, ८ स्ववर्गमा), मङ्गल पारावतांशमा (६ स्ववर्गमा), गुरु सिंहासनांशमा (५ स्ववर्गमा) छन् भने मुनिको समान आयु हुन्छ ।

ख) कर्कट लग्नमा धनुराशिको नवांश भएमा त्यसमा गुरुको अवस्थिति, तीन वा चार ग्रह केन्द्रमा भएको योगमा जन्मने व्यक्ति ब्रह्मपद प्राप्त गर्दछ । विशिष्ट तपस्वी, निति र नियमपालक, दया र परोपकारी भावनाले युक्त हुन्छ ।

ग) लग्नमा गुरुको अवस्थिति, सातौँ स्थानमा शुक्र ,कन्यामा चन्द्रमा, धनुराशिको मेष नवांशको लग्न भएको योगमा जन्मने व्यक्ति ब्रह्मपद प्राप्त गर्दछ ।

घ) कर्कट लग्नमा केन्द्र स्थानमा भएको गुरु स्वर्गोपुरांशमा (४ स्ववर्गमा), शुक्र पारावतांशमा भएर त्रिकोण स्थानमा छ भने यस्तो योगमा जन्मने व्यक्ति एक युग तुल्य आयु हुन्छ ।

यसरी योगाभ्यास तथा मन्त्रअनुष्ठान आदि प्रयोग गरेर सिद्ध भएका व्यक्तिहरूको आयु पनि देवताको आयु तुल्य अर्थात् असङ्ख्य हुन्छ भनेर शास्त्रहरूमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

६ उपसंहार

बालकको जन्म पश्चात् सर्वप्रथम विचारणीय विषय आयु हो । किनकि आयुलाई निर्धारण नगरी राजयोग आदिको फल वर्णन गरियो भने आयु नै नभएको बालकको लागि ती फल निरर्थक हुन्छन् तसर्थ आयुको निर्धारण गर्नु महत्त्वपूर्ण विषय मानिन्छ ।

सर्वप्रथम आयुको निर्णय गर्न बालकको स्वास्थ्यको विचार गर्नु पर्दछ । लग्न,अष्टमभाव, लग्नेश, अष्टमेश, सप्तमभाव, सप्तमेश, द्वितीयभाव, द्वितीयेश, चन्द्रमा र गुरुको आधारमा जातकको स्वास्थ्यको निर्णय गर्न सकिन्छ । यी ग्रहहरू उच्चराशिमा,स्वर्गमा, मूलत्रिकोणमा, केन्द्रमा भएको अवस्था र पूर्ण चन्द्रमाको अवस्थालाई बालकको स्वस्थ अवस्था मानिन्छ भने ग्रहहरू नीचभावमा, शत्रुका राशिमा, त्रिकस्थानमा, अस्त भएमा, पापयुत, पापदृष्ट, क्षीण चन्द्र भएको अवस्थामा स्वास्थ्य कमजोर भएको मानिन्छ । यी वाहेक ग्रह, नक्षत्र, तिथि र बारहरूको संयोग र स्थितिबाट निर्माण हुने विभिन्न शुभ तथा अशुभ योगहरूका कारण ,पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक परिवेष, माता पिताको कर्म, बालकको पूर्व जन्मको कर्म, प्राकृतिक प्रभाव, आहार, विहार ,शील स्वभाव, दान धर्म ,लोभ मोह, आदि विभिन्न कारणहरूबाट आयु प्रभावित भएको हुन्छ ।

यिनै आयुलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूका आधारमा अल्पायु, मध्यायु,दीर्घायु र अपरिमितायु मध्ये कुन आयुको भागिदार हो त्यसको निर्धारण गर्नु पर्दछ ।

केतुको उदयकाल, उल्कापतनको समय, निर्घात अर्थात् आँधी हुरी आएको समय, सर्प मुहूर्तको समय, ग्रहणकाल, सन्ध्याकाल आदि दुर्मुहूर्त मानिन्छन् यस्ता दुर्मुहूर्तहरूमा जन्म भएमा बालकको चाडै नै मृत्यु हुन्छ । यी विभिन्न कारणले हुने मृत्युलाई अल्पायु वा बालारिष्ट भनिन्छ । ६,८,१२ घरको स्वामी ग्रह पनि अरिष्टकारक मानिन्छ । ६,८,१२ भएको चन्द्रमा पापग्रहले युक्त वा दृष्ट भएमा बालारिष्ट

कारक मानिन्छ । दिवा जन्म भए शुक्र र रात्रिमा जन्म भए चन्द्रमा मातृकारक ग्रह भएकाले तिनीहरूको पापग्रहसँग योग र युति भए माताको पनि मृत्यु हुन्छ । बलवान गुरु लग्नमा वा केन्द्र भएमा सम्पूर्ण अरिष्टको भङ्ग भएर दीर्घायुको प्राप्ति हुन्छ ।

अल्पायुमा कथित अरिष्टयोगहरूको भङ्ग हुँदा मध्यायु र सो आयुका कथित अरिष्टयोगहरूको भङ्ग हुँदा पूर्णायु , पूर्णायुको भङ्ग हुँदा अमितायु, देवसदृशायु जस्ता आयुको प्राप्ति हुन्छ । दुर्भोजन गर्ने, अधर्मी, ईर्ष्यालु, कुकर्मरत, पापकर्मरत दुःशील, चोर, भयङ्कर स्वभाव र शरीर भएको, मूर्ख, दुब्लो, आचारहीन व्यक्तिको आयु न्यून हुन्छ अथवा अपमृत्यु हुन्छ । धार्मिक, निष्ठावान्, पुण्यवान्, परोकारी, सत्यवान्, क्षमावान्, न्याय, सुशील, सुभोजन गर्ने व्यक्तिहरू पूर्णायु वा दीर्घायु हुन्छन् । योग, ध्यान, मन्त्र तन्त्र आदि सिद्ध व्यक्तिहरूको आयु १२० वर्षभन्दा माथि देवतुल्य आयु वा अगणित आयु हुन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ओझा, गोपेशकुमार (सन् २०१५), *फलदीपिका*, (१२सं.), वाराणसी : मोतिलाल वाराणसीदास

कवि, कालिदास (सन् २००९), *उत्तरकालामृत*, नयाँ दिल्ली : रञ्जन प्रकाशन ।

ज्योतिषतत्त्वाङ्क, (सन् २०१४), गोरखपुर : गीताप्रेस, वर्ष ८८, जनवरी ।

भा, रूपनारायण (सन् १९९९), *मानसागरी* (सम्पादक) वाराणसी : ज्योतिष प्रकाशन ।

दास, प्रजापति (सन् २००३), *पञ्चस्वरा*, (प्र.सं.) वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, ।

जोशी, देवीदत्त (सन् १९२२), *सुगमज्योतिष*, (प्र.सं.) वाराणसी : मोतिलाल वाराणसीदास ।

दैवज्ञ, गणेश (सन् २०१३), *जातकालङ्कार*, व्या.डा.सत्येन्द्र मिश्र, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

दैवज्ञ, पराशरः सन् २००३, *लघुपाराशरी*, व्या.सं.डा.सूरकान्त भा, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।

दैवज्ञ, पराशरः(सन् १९६८), *बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्*, सं.सीताराम भा, मेससे खेलाडीलाल संकटाप्रसाद ।

वराहमिहिर (सन् १९९८), *लघुजातकम्*, (व्या.दैवज्ञवाचस्पति श्रीवासुदेव), वाराणसी :सावित्री ठाकुर प्रकाशन ।

वराहमिहिर (सन् १९९७), *बृहज्जातकम्*, (व्या.डा.सुरेशचन्द्र मिश्र), दिल्ली : रञ्जन प्रकाशन ।

वर्मा कल्याण (सन् १९७७), *सारावली*, (प्र.सं.) वाराणसी : मोतिलाल बनारसीदास, ।

वैद्यनाथ, (२००६), *जातकपारिजातः*, सं.सत्येन्द्र मिश्र, वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसीरीजभवन ।

शर्मा, देवराज (१९५९), *ज्योतिषसार*, वाराणसी : श्री सत्य नारायण यन्त्रालयः ।

श्री जीवनाथ, (२०४९), *भावकुतूहलम्*, वाराणसी : श्री ठाकुरप्रसाद पुस्तक भण्डार ।

श्री दीनानाथ (सन् १९९१), *सर्वसंग्रह*, मुम्मइ ४ : खेमराज, श्रीकृष्णदास प्रकाशन ।

श्री भट्टनारायणकृत (सन् १९७५), *चमत्कार चिन्तामणि*, (प्र.सं.) वाराणसी : मोतिलाल बनारसीदास ।

श्रीमन्मिश्र, बलभद्र (सन् १९८१), *होरारत्नम्*, (द्वि.भाग), दिल्ली : मोतिलाल बनारसीदास ।